

**МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**  
**Министерство образования Республики Тыва**  
**МУ Управление образования Тес-Хемского кожууна**  
**МБОУ Кызыл-Чыраанская СОШ**

РАССМОТРЕНА:

На педагогическом совете

Протокол № 41

от «25» августа 2025 г.

СОГЛАСОВАНА:

Зам. дир. по УВР

Донгак

/Донгак Е.М./

«02» сентября 2025 г.

УТВЕРЖДЕНА:

директором школы:

Эрендей

/Эрендей А.В./

Приказ № 4

«02» сентября 2025 г.



**РАБОЧАЯ ПРОГРАММА**

**учебного предмета «Родная /тувинская/ литература»**

для обучающихся 9 класса

Ак-Эрик, 2025 г.

## Тайылбыр бижик

### Тыва чогаал

#### 9 класс

9 дугаар класска Төрөөн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Ниити ортумак өөредилгениң 10-11класстарыңа «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасыңа» (улаштыр – Программа) даянып 10-11 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарыңа дүүштүр кылдыңган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр –ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде кириген «Төрөөн чогаал» эртемниң шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган.

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттыңган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелиңге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыңган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 16 ноября 2022 №993 «Об утверждении федеральной образовательной программы основного общего образования»
- Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12. 08. 2022 №732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утвержденный приказом Министерств образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012г. № 413»

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019

г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г.

№ 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

### **ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ**

Сорулга: төрээн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы аргашинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын)

дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрээн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрээн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан меделердии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

- тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин уjur-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;
- тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлерибиле деңнеп сайгарар ажылдар;
- уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;
- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деннели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;
- чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;
- аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;
- бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;
- бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;
- өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптигчөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;
- кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;
- чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;
- номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медреселдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;

– тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медресели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

### **Төрөөн (тыва) чогаалды өөренигиниң предметтиг түннелдери.**

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр:

тыва литератураның төрүттүнген, сайзыраан чадаларын билири, төрөөн чогаал дээрге национал болгаш делегей культуразының болуушкуну, чараш мөзү-шынарны болгаш ёзу-чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар арга дээрзин билир;

чогаал дүрүмнери ёзугаар чечен сөзүглелдерн долу сайгарып, утказын үнелеп, чылдагаан болгаш түннел харылзааларны тодарадып билир. Чогаалдың кол бодалын илередип, сөзүглелди кезектерге чарып, оларга аттар берип, сайгарылганың бөдүүн планын тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып, бадыткалдыг чижектерге даянып, маадырларның овур-хевиринге шын үнелелди берип билир;

чогаал сайгарылгазынга улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдар, төөгүлүг барымдаалар болгаш тема, идея, портрет, пейзаж, өске-даа чогаал дүрүмнерин холбаштырып билир;

чогаалдарны эртем ёзузу-биле шинчилээри, оларның уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле холбаалыын илередип билир;

руниктиг бижимелдин дугайын, очулдуруп эгелээн төөгүнү өөренири, ук бижимелдерде тема, идея, үе, девискээрни тодарадып өөрениринге сонургалдыг болур;

орхон-енисей тураскаалдар дугайын билири, тыва болгаш өске чоннарның уран чүүлүндө оларның туружун илередип билир;

чагыг аяны, эпистоляр жанры, шүлүглел, лиро-эпиктиг чогаалдар, «онегин строфазы» деп билиишкннер-биле таныжылга;

ниитилел, амы-хуу болгаш өг-бүлө айтырыгларын көдүргөн чогаалдар, «ыдыктар», «ат-алдар» болгаш «чоннун салым-чолу» деп билиишкиннерни билири, оларның чечен чогаалда илереп турарының онзагайын тодарадыр;

шажын-чүдүлгө, тыва ламалар болгаш хуурактарның овурун чураан чогаалдарны билир;

чечен сөзүглел, чуруктар, кино болгаш амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чогаадыкчы ажылды күүседип, аннотация бижип билир;

библиотека, словарьлар, тайылбырлыг литература болгаш интернет медээлерин өөредилгеге ажыглап, шилип билир.

**Календарь-темалыг планнашкын Тыва чогаал 9 класс 68 ш**

Тема	Бажыңга онаалга	Шагы	Эрттирер үези	
			План	Факт
Тыва чечен чогаалдың сайзыралының оруу	Тыва чечен чогаалдың укталган дөстөрүн доктаадыр	1	05.09	
Култегин	1.«Култегин» деп чогаал кажан кайы үеде бижиттингенил? Харызын билиңерге болгаш немелде медээлерге /интернет четкизи, литература сайгарылгалыг чүүлдер/ даянып бадыткаңар. 2.Номчуттунар	2	05, 12.09.	
Означенное суурдан тывылган тураскаал	Берге орфограммаларны ушта бижиир	1	12.09	
Ю. Ш . Кюнзегеш « Көк-Эл»	Дыңнадыг «Профессор Л. П. Потапов деп кымыл?»	1	19.09	
ЧСК Чогаадыг «Ады өлүрүнүн орнунга боду өлгени дээр»	Номчуттунар	1	19.09	
ЧСК Частырыглар-биле ажыл	3.Б. Самдан «Базырыктар ыраажызы» номчуур	1	26.09	
Ю. Ш. Кюнзегеш «Багырның хылыжы»	Сөзүглелдин планын тургузар	1	26.09	
А. А. Даржай «Бурунгунун изи-биле»	Номнун 27 дугаар арнында 3 дугаар айтырыгга бижимел харыы	1	03.10	
ЧСК Чогаадыг «Көжээлерде бижиктер - бурунгу чогаалдар»	Номчуттунар	1	03.10	
Игорь Иргит «Көжээ дажы»	Бурунга өгбелерниң дашта оюп бижээн чагыгларының утказын бижиир	1	10.10.	
С. К. Тока « Каргыга чорааным»	1.Реферат «Салчак Тока – улустуң чогаалчызы» 2.Дылының уран-чечени   Чогаалда диалогтарны ажыглаанының ужур-дузазы	3	10,17,17.10.	
Очерк дугайында билиг	Түңнел кичээлге белеткенир	1	24.10	
Түңнел кичээл	1-ги улдуңда өөрөнгөн чүүлүн катаптаар	1	24.10.	
С. А. Сарыг-оол «Саны-Мөгө»	1.Чогаалдың идеялиг утказын ажыдарыңга бойдус чурумалының ужур-дузазы тайылбырлаар 2.Улустуң аас чогаалындан алган одуругларны тывар, чогаалга оларныт салдарын тодарадыр. 3. «Човулаңны дөвүнчүү» длеп эгениң сюжедин тодарадыр	3	07, 07, 14. 11	

М. Ы. Идам-Сүрүн «Союспаң»	Чогаалдың утказынга дүүштүр чурук чуруур	1	14.11.	
Баллада дугайында билиг	Дүрүм өөренир	1	21.11.	
С. Б. Пюрбю «Чечек»	1.1-ги эгениң планын тургускаш, утказын эдerti чугаалаарынга белеткенир 2.Кол маадыр Чечектиң овур-хевириң сөзүглелге даянып тургузар. 3.ХХ1 дугаар эгеден үзүндүнү шээжилээр.	3	21,28,28. 11.	
Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг.	Дүрүм өөренир	1	05.12.	
С. Б. Пюрбю «Кара-Суг»	Шүлүктүң тургузуунуң онзагайы чүл?	1	05.12	
С. Б. Пюрбю «Хайыракан»	Шүлүктү доктаадыр.	1	12.12	
З. А. Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	Дыңнадыг белеткээр «Зоя Намзырайныг аялгага чаяттынган чогаалдары»	1	12.12	
Н. Ш.Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг»	1.Чогаалдың утказын эдertiр каганнарның болгаш аймактарның аразында харылзааларың тодарадыр. 2. Урандай биле Аялзаның баштайгы ужуражылгазынга даянып алгаш, оларның тус-тузунда аажы-чаңын сайгарыңар.	3	19,19,26. 12.	
Түңнел кичээл	2-ги улдуңда өөрөнгөн чүүлүн катаптаар	1	26. 12.	
В. Ш Көк-оол «Хайыраан бот»	1. Шииниң кол персонажтарыңга кластер тургузар. 2.Караның монологун шээжилээр. 3. Тыва чоннуң ёзу- чаңчылдары кирип турар домактарны ушта бижиир 4. Чурук чуруур.	4	16,16,23,23. 01.	
Трагедия - шиң чогаалының хевир	Дүрүм өөренир	1	30.01	
ЧКС «В Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде социал чөрүлдээлерни көргүскени» Частырыглар-биле ажыл	Номчуттунар	2	30.01. 06. 02.	
С. Б. Пюрбю «Тулчуушкунче»	Шүлүктү шээжилээр	1	06.02	
С. Б. Пюрбю «Кызыл кош»	Дыңнадыг «Чоннуң идепкейи» сөзүглелден болгаш амыдыралда чижектерге даянып кылыр.	1	13.02	
С. А. Сарыг-оол «Белек»	1. Чурук чуруур 2. Ондарай деп кымыл? 3. Дыңнадыг «Маадырлыг кызыл шеригге тыва чоннуң белээ»	3	13, 20,20.02.	
О. К. Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан»	1.Чогаадыг «Дайын дээрге ыы-сыы, карак чажы»	2	27,27. 02	

	2. Чурук чуруур			
Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилги»	1. Чогаадыкчы төлевилл «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычылары»	1	06.03.	
Эренчин В. Л. «Кадарчы уруг»	1. Шүлүктү шээжилээр	1	06.03	
Танорва Е. Т. «Кара-Бай»	1. Кижичурттуг, куш уялыг» деп үлегер домакка даянып, «Ыңаажык кымыл ол?» ол деп айтырыгга бижимел хары 2. «Тудугжу» деп кымны ынча дээр турганыл? 3. Танова Е. Т. «Кара-Бай» деп чогаалын тыпкаш, долузу-биле номчуур.	3	13,13,20.03	
Түңнел кичээл	3-кү улдуңда өөрөнгөн чүүлүн катаптаар	1	20.03	
Серпен-оол В. С. «Өгже чалалга	Чогаадыг «Өскен өөмден өртемчеже»	1	03.04.	
Даржай А. А. «Онгар»	1.Чоглаалдың дүүшкүнү чүден эгелээнил? 2..Боражыктың овур-хевири	2	03, 10.04.	
Даржай А. А. «Он рубль»	Чогаалды чүге «Он рубль» деп адааныл?	1	10.04.	
КДН Даржай А. А. «Чурттарын күзезиңзе»		2	17, 17.04.	
Феликс Шаажаң-Хөөевич Сегелеңмей «Тын дээш демисел»	1.Чогаалдың адын чүге тын дээш демисел деп адааныл? 2.Тибетте улуг хүрээлер аттарын ушта бижиир. 3. Дыңнадыг «Чогаалда төөгүлүг кижилер»	3	24.04. 01,01.05	
ЧСК «Даржайның чогаалдарында ава тематиказы Частырыглар-биле ажыл		2	07,07.05	
Монгуш К. Ө. «Үш кара» «Үш дошкун» «Үш дудуу»	Шүлүктүн утказын канчаар билгенин чугаалаарыңга белеткенир.	1	13.05	
Мижит Э. Б. «Сүбедей»	1.Шүлүглелдин тургузуун сайгарар, ооң онзагайы чүдел? 2. Үзүндү шээжилээр	2	15,15.05.	
Даржай А. А. «Тыва дылым»	1 Шүлүктү шээжилээр. Түңнел кичээлге белеткенир	1	22.05	
Түңнел кичээл.		1	29.05	

